

Євтушина Т. О.,

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», м. Одеса

СОМАТИЧНА ФРАЗЕОЛОГІЯ ЯК ОЗНАКА ІДІОСТИЛЮ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ

У статті з'ясовано, що лінгвістичними маркерами ідіостиллю В. Стефаніка, М. Черемшини і М. Матіос є фразеологічні одиниці з соматизмом голова. Досліджено семантико-функціональний потенціал заманифестованих фразеологізмів.

Ключові слова: ідіостиль, фразеологічна одиниця, соматизм голова.

В статті в'яснено, що лінгвістичними маркерами ідіостилля В. Стефаніка, М. Черемшини і М. Матіос являються фразеологічні одиниці з соматизмом голова. Исследовано семантико-функціональний потенціал заманифестованих фразеологізмів.

Ключевые слова: идиостиль, фразеологическая единица, соматизм голова.

It is found out in the article, that by the linguistic markers of idiostilyu V. Stefanika, M. Cheremshini and M. Matios is phraseology units from somatizmom chairman. Investigational semantiko-functional potential at manifestovanikh phraseological units.

Key words: idiostil, phraseological unit, somatizm head.

Постановка проблеми. Домінантою сучасної лінгвістики є вивчення мови з урахуванням мовної особистості, оскільки, за постулатом В. Фон Гумбольдта, «людина думає, відчуває й живе тільки в мові» [3, с. 378]. Загальноновизнана думка про наскрізну антропоцентричність мови підтверджується присутністю людини на фразеологічному рівні. Антропоцентризм фразеології – це спрямованість стійких одиниць на позначення світу людини. При цьому важливу роль у номінаційних процесах предметного світу належить соматизмам – частинам людського тіла. Оскільки унікальність людини, з мовного погляду, не лише в її інтелектуальних або душевних якостях, але й у особливостях її будови та у функціях частин тіла, які нерозривно пов'язані з цими якостями [1, с. 523-525].

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Активність наукового пошуку в царині соматичних фразеологізмів зумовлена як їх широкою вживаністю в мовленні, так і значною кількістю у фразеологічному фонді будь-якої мови, оскільки споконвіку людське тіло є джерелом пізнання та осмислення світу. Лінгвісти пояснюють це способом засвоєння світу людиною – герменевтичним колом від самого себе до себе й екстраполяцією цього кола на довкілля [5, с. 83].

Фразеологічні одиниці (ФО) із соматичним компонентом, які за підрахунками Р. Вайнтрауба [2, с. 162] складають 30 % фразеологічного складу будь-якої мови, розглянуто на матеріалі окремих мов: української (О. Андрейченко, О. Селіванова), німецької (І. Задорожна), іспанської (О. Толстова), англійської (Н. Андрейчук), естонської (Ф. Вакк) і в плані зіставлення різних мов (І. Грицюк, О. Семушина, І. Городецька, Л. Івашко, Т. Цзюнь, Р. Вайнтрауб, Н. Стрілець) тощо. Досліджено широке коло проблем, що має відношення до соматичних ФО: концептуалізація соматичного коду культури у фразеологізмах (О. Селіванова), лінгвокогнітивні характеристики (О. Толстова), функціонування в текстах політичних дискусій (О. Андрейченко), проведено концептуальний аналіз окремих соматизмів (А. Сердюк) тощо.

На сьогодні в лінгвістичних розвідках фрагментарно проаналізовано реєстр соматичних ФО прозаїчного доробку відомих західноукраїнських майстрів слова, тому *мету* дослідження вбачаємо в з'ясуванні й описі семантико-функціонального потенціалу фразеологічних одиниць, що характеризують людину, із найпоширенішим соматизмом *голова* в ідіостилі західноукраїнських письменників Василя Стефаніка, Марка Черемшини і Марії Матіос.

Виклад основного матеріалу. Вивчення соматичної фразеології у прозі В. Стефаніка, М. Черемшини і М. Матіос зумовлене необхідністю поглибленого осмислення ФО як невід'ємного складника ідіостиллю письменників. ФО постають перед дослідником як багатий і невичерпний художній світ, який, вступаючи в діалог із новими поколіннями читачів й інтерпретаторів, глибше розкриває свій художній потенціал.

Наприклад, розумну людину в ідіостилі В. Стефаніка вербалізовано субстантивними ФО за будовою підрядного словосполучення: *мудра голова* [6, с. 133]; *розумна голова* [6, с. 134]; *вчена голова* [6, с. 210] (пор.: *розумна голова*) – «розсудлива, кмітлива, тямуща людина» [8, с. 183].

Метонімічне перенесення стереотипної функції поведінки людини з цілого (головного героя) на знак частини – соматизм *голова* фіксує у ФО М. Черемшини кореляцію розумових здібностей людини: «*Так письма береси, що паничів учить і старині грейцір посилає. То велику голову має*» [11, с. 40] (пор.: *мати голову*) – «бути розумним, кмітливим; розумно, розсудливо міркувати і діяти» [8, с. 470].

Із соматичних ФО новели «Дід» М. Черемшини довідуємося, що в українській етносвідомості стереотипними функціональними властивостями соматизму *голова* є прedikати мисленневої дії із концептуальних сфер *їжа та посуд*: «...але очі не зажмурюються, у *голові вариться*» [11, с. 44].

За допомогою ФО із соматизмом *голова* М. Матіос передає процес мислення – початок розумової діяльності, що пов'язаний із рухом думки до приміщення: «-*Агій, на вас, кумо, таке дурне прийшло вам у голову!*» [4, с. 123] (пор.: *прийти в голову*) – «2. Задумати, надумати щось зробити» [8, с. 692]. Довготривалість такого мисленневого процесу, як пам'ять, письменниця аналогізує із вмістилищем у вигляді сховища: «*В сільраді за таким розумом у книжку дивляться, а Даруся все у своїй **голові тримає***» [4, с. 6] (пор.: *тримати в голо-*

ві) – «постійно пам'ятати що-небудь, не забувати чогось» [8, с. 896]. Як бачимо, на початку драми «Даруся» авторка зосереджує увагу на образі Дарусі. Цей персонаж розкрито своєрідно: М. Матіос вдається і до озвученого внутрішнього голосу героїні. Дівчинка мовчить, тож її слів не побачить читач у тексті, проте він весь час чує, про що вона думає: головний прийом створення цього персонажа – передача її невласне-прямого мовлення, як-от у наступному фрагменті: «*Своєю слабою головою зрозуміла, що мова їй верталась у рот лиш тоді, коли провідувала тата*» [4, с. 30]. В аналізованих реченнях впадає в око зображення навколишнього середовища очима жінки, яку вважають божевільною. М. Матіос дуже делікатно передає жіночність і жіночу експресивність Дарусі, яка безпорадно потерпає від фізичних страждань і душевних мук, наголошуючи на тому, що в її героїні – не божевілья, а – свій, інший, відмінний світ, в якому, найімовірніше, ще більше виявів людяного й суто людського: «*Даруся з відчаю вже, цієї хвилини, дала б голову на відтин. Немає її сили терпіти той безконечний біль*» [4, с. 8].

В ідіостилі В. Стефаніка і М. Матіос ФО з компонентом *голова* демонструють сприймання етносом нерозумної, немітливої людини на підставі метонімізації функції соматизму *голова* та подальшої метафоризації цього компонента через уподібнення до порожнього або заповненого чимось непотрібним, невласливим (неможливим) умістилища [5, с. 86]. Наприклад: *в голові рівно хіба* [6, с. 32] (пор.: жуки в голові у кого) – «у кого-небудь не все гаразд із розумовими здібностями» [8, с. 297]; *не мати гаразду в голові* [6, с. 149]; «*Вони таки не мають смальцю в голові, а Бога в череві, бо думають, що вона дурна*» [4, с. 5] (пор.: не мати клепки в голові) – «бути розумово обмеженим, діяти нерозумно, несерйозно» [8, с. 478]; «*Ану, подивись, деякі молодиці в селі витворяють таке, що зразу видно, що вони слабі на передню голову і на голову, що на в'язах, – і ніхто на них пальцем не показує*» [4, с. 58]; «*– Та ти слабій на голову, Михайле*» [4, с. 178]. Зокрема, у драмі «Даруся» М. Матіос розповідає про побиття головної героїні татом, тому що вона із товаришем насміхалася над Параскою: «*– А ми із Славком не казали, лиш показували, що вона слаба на голову*» [4, с. 16] (пор.: слаба голова) – «розумово обмежена, тупа людина» [8, с. 184]. Після побиття відбувається допит тата про особливості слабих на голову людей і кого ж можна вважати такими: «*– Слабі на голову – то Божі люди... – А ми що, не всі Божі? – розчаровано запитала Даруся. – Мама також часом буває слаба на голову, але ви, тату, ніколи не казали, що мама – Божя людина... – Дарусю, нашу маму часом болить голова, бо вона падала з дамби. Але вона не є слаба на голову*» [4, с. 16]. Маркованою є заключна частина сімейної саги «Солодка Даруся» – «Михайлове чудо», в якій еспліковано розповідь про те, чому персонаж (тобто Даруся) стала такою, як є: «*Геть чисто утратив чоловік голову, відколи Матронка пропадала*» [4, с. 123] (пор.: тратити голову) – «1. Виявлятися нездатним обдумано діяти, поводитися» [8, с. 159]. Світле кохання Михайла й Матронки, як видно, зображено трепетно й чисто. Усе в їхніх стосунках змінилося із загадковим зникненням жінки, за яким – як з'ясовується наприкінці частини – виявилася «рука МГБ»: «*Матронка могла би і не закриватися: її густе, мало не до п'ят волосся важко спадало уздовж маленького зграбного тіла, ховаючи всі його ямки і горбики – аж Михайлові мутилося в голові від гарячості*» [4, с. 144] (пор.: тьмариться розум) – «хто-небудь втрачає ясність думки, мислення» [8, с. 760]. Голова у структурі ФО сприймається як орган фізіологічних станів людини: неприємності чи головного болю, що пов'язано з руйнацією. М. Матіос для трансляції стану своєї героїні, котра страждає і від фізичного болю (біль голови), і від болю душевного, інтенсивно використовує у структурі ФО соматизм *голова* чи його синоніми: «*Голову зносило кудись так далеко, що вона чимдужче тримала її обома руками, ніби боронилася від злодія*» [4, с. 8]; «*...череп зносить, як тупою сокирою: цюк та цюк, лиш кістки довбає, а зітнути не може*» [4, с. 19]; «*Усе лихе минулося, поблідло, втратило ясність, а туга за чимось далеким залишилась в Дарусиній голові такою гострою, що від того вона болить її*» [4, с. 28]; «*Хай дурна її довбня болить, розколюється, але мову не вертає нізащо*» [4, с. 34]; «*Не могли заплакати-заридати, викричатися, засміятися, а бути живою мумією і мати в голові велику, як від кулі, рану і не могли про неї говорити, а лиш думати, думати*» [4, с. 65]; «*Івановий торохкітливий шепіт проривався крізь постійний туман у її голові*» [4, с. 67]; «*–... що й говорити – слабе на голову – воно і є слабе*» [4, с. 58] тощо.

Фактичний матеріал дає змогу погодитися, що «наявність чи відсутність чогось, рух чи руйнація є донорськими когнітивними сценаріями, до яких уподібнюються стани і дії людини» [5, с. 86]. Так, персонаж В. Стефаніка – дяк Базьо («Давнина») таким чином пояснює бабі Митрашці своє пияцтво: «*– Бабко Митрашко, як я не маю пити, коли мені книжки в голові, як зайці, бігають! Кождий стих, кожда титла пресь, аби її співати або читати, а мені голова розскакується*» [6, с. 115]. У Томи Басараба («Басараби») із-за гріха прапрадіда: «*... голова розскакується, бо дуріє*» [6, с. 134]; (пор.: голова розвалюється) – «1. Хто-небудь відчуває сильний головний біль» [8, с. 183]. Тут немовби справджуються слова І. Франка «поетична техніка, оперта на законах психологічної перцепції й асоціації, говорить нам, що се досягається найпростішими способами, комбінаціями конкретних образів, але так упорядкованими, щоб вони, мов знехотя, торкали найтайніші струни нашої душі, щоб відкривали нам широкі горизонти чуття і життєвих відносин» [9, с. 111].

Ідіостиль західноукраїнських письменників відзначається великою фразеопродуктивністю соматизму *голова* для трансляції емоцій негативної модальності, що визначає здатність до співпереживання, високий рівень фізичної і психічної реакції на негативні зовнішні подразники.

Наприклад, емоції розгубленості і переживання покутань у творчій скарбниці В. Стефаніка репрезентовано продуктивною ФО *бити головою об стіни*, де туга, відчай і страх передаються знаками моторних стереотипів етносу. Щоб викликати в читачів відповідну реакцію, автор звертається до оказіонального вживання ФО: *била головою до одвірка* [6, с. 15]; *б'єши голов у стіни* [6, с. 17]; *бив головою у плиту* [6, с. 19]; *головов у стіни не бийте* [6, с. 85]; *гатила головою в стіну* [6, с. 88]; *головов до одвірка лупили* [6, с. 144] (пор.: битися головою об стіни) – «перебувати в стані розпачу, сильного збудження; дуже переживати, побиватися з якогось приводу» [8, с. 27]. У В. Стефаніка душевний біль, емоційна напруга передано не в загальних рисах. Щоразу

він знаходить нову психологічну деталь, яка дає складний і багатогранний настроєвий синтез. З великою майстерністю письменник проникає в душу галицького селянина і вміє малювати тяжкі психічні драми там, де інші бачать тільки буденний факт соціального життя. Як зазначив І. Труш, В. Стефанік «до виразу важливого моменту добирає якнайсильнішого підслуханого або утвореного вислову» [7, с. 18].

Широкий семантичний спектр мають ФО із компонентом *голова* у новелістиці М. Черемшини на позначення психоемоційних станів: «...*дуріють, бо мають з-за чого дурити, а на свіжій люхті, то ще гірше йде їм дур до голови*» [11, с. 47] (пор.: *дур зайшов у голову* кому) – «хто-небудь у своїх діях відхиляється від норм поведінки, необдуманно, безглуздо поводить» [8, с. 273]; «*Трупарня із жалю тріскає... А нарід ломить собі голову і руки*» [11, с. 275] (пор.: *ламати голову*) – «3. Перейматися турботами, переживати, шукаючи розв'язання якогось питання, виходу зі скрутного становища» [8, с. 412].

В ідіостилі М. Матіос також численними є контексти, в яких функціонально значущі ФО із соматизмом *голова*, що репрезентують емоційні переживання негативної модальності, зокрема хвилювання, розпач тощо: *зносити голову* [4, с. 8]; з *розірваною головою* [4, с. 9]; *схилити покірну голову* [4, с. 25]; *сум бере голову* [4, с. 31], *билася кулаками в голову* [4, с. 76; 4, с. 77]; *хапається за голову* [4, с. 6] (пор.: *братися за голову*) – «бути у відчаї, розпачі» [8, с. 58] чи зміну психічного стану героїв: *голову до голови притулили...*, *сиділи із своїм господарем – голова в голову, – а він вам у дрімбу, а не на нервах, грав?!»* [4, с. 34].

У художній мовотворчості М. Матіос зафіксовано оказіональне вживання ФО із соматизмом *голова* – експлікація антонімічної семантики щодо узуального вживання ФО: «*Коли Даруся заходить по пояс у воду чи стає у викопану по крижі яму – вона не шукає тепла, вона шукає рятунку на свою голову*» [4, с. 26]; «– *Дурний я мав розум, що-сми го послухав та й узев її на свою голову*» [11, с. 51]; «*Якісь такі-то люди є, що самі на свою голову гризоти шукають*» [4, с. 110] (пор.: *на свою голову*) – «на шкоду собі» [8, с. 186]; «*Якби умерла на голову, то треба було би вельона шукати, бо її ховати прийдеться, як дівку*» [4, с. 58].

У новелістиці М. Черемшини діалектна і кодифікована ФО із соматизмом *голова* пов'язані з семантикою «кохання»: «*Ніби й сором, і нема чого таки сподіватися, аби голову накрила, кожде обмине хату, а ми на ґрунт так не біровиті, та й то тому так гірко*» [11, с. 109] (*накрити голову* – *вийти заміж*); «*Тому порохню жовту, що замолоду навіть циганові голову крутила*» [11, с. 230] (пор.: *крутити голову* кому) – «1. Закохувати в себе» [8, с. 403].

Відмінною семантикою наділене фразеологізоване словосполучення *постинати голови*, що експлікує покарання: «– *А як зачепите хоч словом Дарусю – постинаю вам голови, як псам шолудивим*» [4, с. 54]. Так говорить персонаж роману, і ця «жорстока погроза» свідчить про найвищий ступінь його піклування та відповідальності за долю головної героїні твору, Дарусі.

Звернемося до інших контекстів сімейної саги М. Матіос «Солодка Даруся», в яких ФО із соматизмом *голова* транслюють аморальну поведінку людини. Наприклад, релевантними є соматичні ФО, за допомогою яких інтерпретовано корисливість людини, зокрема обман як прояв нечесності: «*Тепер по селах ходить повно циганів і всяких шарлатанів, що дурять людям голови, де лиш можуть*» [4, с. 62-63] (пор.: *дурити голову* кому) – «уводити в оману кого-небудь, позбавляти можливості тверезо сприймати, оцінювати дійсність» [8, с. 273]; «– *Як нова влада, Міську, приходить людям голови каламотити, то вона має бути степенна, сопокійна...*» [4, с. 118] (пор.: *крутити голову*) – «2. Поводити себе нечесно по відношенню до кого-небудь, дурити, обдурювати» [8, с. 403]. Семантика таких ФО може бути змінена: «*Але вже так, як умів дурити людям голови пустим і безкостим язиком Лесьо, то треба було ще такого пошукати...*» [4, с. 127]. У художніх полотнах М. Матіос можна знайти аргументи, в яких розтлумачено безглуздість і безперспективність аморальної, на думку лікаря, поведінки Івана Цвичка: «*Ця – німа. І не мороч їй голову... Вона слаба на голову так само, як і ти, чоловіче*» [4, с. 63].

Характерним маркером ідіостилі М. Черемшини є імперативні вигуківі ФО із соматизмом *голова*, що поєднують наказовість, спонування до дії з негативним ставленням мовця до об'єкта волевиявлення та позитивними побажаннями: «*Хоть най собі тепер голову ломит*» [11, с. 113]; «*Старий Орфенюк пішов у місто ґрунта свої в вуків переписувати, бодай голову вломив по дорозі!*» [11, с. 262]; «*Лиш не лопи собі свою красну голівку, молоденька Чередарючко гося!*» [11, с. 229].

Соматизм *голова* пов'язаний безпосередньо зі сферою життя людини, а відсутність голови сприймається як смерть: *голова впаде з пліч* [6, с. 15], *піти коміть головою* [6, с. 31], *аби голова у старім гнізді застигла* [6, с. 188]; *де голови покладені* [6, с. 206].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Фразеологічні одиниці з соматизмом *голова* в ідіостилі Василя Стефаніка, Марка Черемшини і Марії Матіос виступають не самочинно, а крізь призму авторського художньо-образного світобачення. Однак у новелах М. Черемшини акцентовано емоційну реакцію героїв, тобто виявляється лірична інтенція, а герої В. Стефаніка відповідають на екстремальну ситуацію дією, що засвідчує епічне зображення. М. Матіос завжди шукає гостру інтригу, надає перевагу емоційному надміру, різко протиставляючи добро і зло... пише про межові стани ефектно, але не ефективно» [10, с. 70-71].

Перспективним видається лінгвокогнітивний і синтаксично-функціональний аспекти дослідження фразеологічних одиниць із компонентом-соматизмом в ідіостилі західноукраїнських письменників.

Література:

1. Булыгина Т. В., Шмелев А. Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики) / Т. В. Булыгина, А. Д. Шмелев. – М., 1997.
2. Вайнтрауб Р. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р. Вайнтрауб // Труды Самаркандского ун-та. Вопросы фразеологии. – 1975. – Вып. 288. – № 9. – С. 161-167.

3. Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры / В. фон Гумбольдт. – М., 1985.
4. Матіос Марія. Солодка Даруся / Марія Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 188 с.
5. Селіванова Олена. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти) / Олена Селіванова. – К. – Черкаси: «Брама», 2004. – 276 с.
6. Стефаник В. Повне збір. творів: У 3 т. / В. Стефаник. – К. : Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 1. – 377 с.
7. Труш І. Про мистецтво і літературу / І. Труш. – К. : Держ. Вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури. – 1958.
8. Фразеологічний словник української мови / Укл.: Білоноженко В. М. та ін. – К. : «Наукова думка», 1999. – 984 с.
9. Франко І. Із секретів поетичної творчості. Зібрання творів: У 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1981. – Т. 31. – С. 45 – 119.
10. Харчук Р. Б. Сучасна українська проза: постмодерний період / Р. Харчук. – К. : «Академія», 2008. – 248 с.
11. Черемшина М. Вибрані твори / М. Черемшина. – К. : Держлітвидав, 1949. – 335 с.